

ANNA DZIAŁAK-SZUBIŃSKA

ORCID: 0000-0001-8576-1674

Uniwersytet Warszawski

RAMA LITERACKO-WYDAWNICZA W PORTUGALSKIEJ KSIĄŻCE DAWNEJ — STUDIUM CZTERECH PIERWSZYCH TOMÓW *MONARQUIA LUSITANA**

Rama literacko-wydawnicza: stan badań i definicje. Historiografia cystersów z Santa Maria de Alcobaça i jej rama literacko-wydawnicza. Rama literacko-wydawnicza: co mówi nam o relacjach z władzą? Wnioski końcowe i *food for thought*.

SŁOWA KLUCZOWE: rama literacko-wydawnicza, książka dawna w Portugalii, cystersi, Santa Maria de Alcobaça, *Monarquia Lusitana*

DO CZYTELNIKA / AO LEITOR

Artykuł służy przedstawieniu ramy literacko-wydawniczej w portugalskiej książce dawnej na przykładzie nowożytnych prac historiograficznych cystersów z portugalskiego klasztoru Santa Maria de Alcobaça. Korpus do analizy stanowią pierwodruki czterech pierwszych tomów *Monarquia Lusitana* (1597–1632). Wspomnę jednak także o drugim wydaniu pracy, późniejszym o kilkadziesiąt lat od *editio princeps*. Wykorzystany w artykule materiał źródłowy pochodzi ze zbiorów Portugalskiej Biblioteki Narodowej (Biblioteca Nacional de Portugal).

* Artykuł powstał dzięki kwerendzie zrealizowanej podczas mikrograntu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (Miniatura 3) „Rama literacko-wydawnicza wybranych prac historiograficznych Cystersów z klasztoru Santa Maria de Alcobaça opublikowanych w latach 1580–1640 — kwerenda w Biblioteca Nacional de Portugal”, nr rejestracyjny 2019/03/X/HS2/01359. Dziękuję za pomoc przy zebraniu materiałów, w szczególności za możliwość konsultacji różnych egzemplarzy druków, pracownikom zbiorów specjalnych (*Reservados*) Portugalskiej Biblioteki Narodowej. Specjalne podziękowania kieruję do dr. Pedra Mesquity.

Obok omówienia części składowych ramy literacko-wydawniczej i różnic pomiędzy kolejnymi tomami, przedstawiam także relacje autorów z władzą: interesują mnie zarówno kontakty zindywidualizowane (np. imienne dedykacje, listy), jak i oparte na ‘miejscach wspólnych’. W szczególności skupiam się na aprobachach cenzorskich oraz na częściach wprowadzających, takich jak prologi, przedmowy i dedykacje. Przyjmuję, że *Monarquia Lusitana*, jako spójny korpus, umożliwia kompleksowe przyjrzenie się ramie literacko-wydawniczej.

RAMA LITERACKO-WYDAWNICZA: STAN BADAŃ I DEFINICJE

Rama literacko-wydawnicza jest relatywnie dobrze rozpoznana w polskiej historii literatury ze szczególnym uwzględnieniem piśmiennictwa staropolskiego. Zawdzięczamy to m.in. pracom Renardy Ociecek i innych badaczy ze szkoły śląskiej (m.in. Jarczykowa, Mazurkowa, Marcinkowska, 2015; Ociecek, 2002)¹. W krajach portugalskojęzycznych badania skupiają się m.in. na elementach wprowadzających (np. Cerqueira, 2016) czy na tematyce związanej z cenzurą (np. Martins, 2005). Warto nadmienić, że podobne prace nad ramą literacko-wydawniczą są prowadzone w Hiszpanii (np. Bouza, 2012; Porqueras Mayo, 1957). Można założyć, że wynika to m.in. ze wspólnoty doświadczeń, wspólnej przeszłości — ze szczególnym uwzględnieniem okresu portugalsko-hiszpańskiej unii iberyjskiej (1580–1640) oraz z popularności języka kastyljskiego w Portugalii w wiekach dawnych.

Ważnym odniesieniem dla portugalskojęzycznego kontekstu badawczego jest praca Gérarda Genette’a *Seuil* (1987) wydana w Brazylii jako *Paratextos editoriais* (2009). Nadmienmy, że słowo powszechnie wykorzystywane w języku portugalskim na określenie ramy literacko-wydawniczej to właśnie parateksty (*paratextos*). Z tego względu w pracy będę używać wymiennie terminów „rama literacko-wydawnicza” i „paratekst(y)”. Dodajmy też, że w praktyce iberyjskiej słowo prolog (*prólogo*) miewa szersze znaczenie: bywa określeniem zbiorczym na prologi, listy do czytelnika czy listy dedykacyjne (zob. Porqueras Mayo, 1957, s. 47–74)². Hiszpański badacz Porqueras Mayo dowodził, że tak rozumiany prolog to oddzielny gatunek literacki (zob. Porqueras Mayo, 1957). Spojrzenie to i terminologiczne ujęcie są zatem odmienne od podejścia polskich badaczy.

W polskiej tradycji termin „rama literacko-wydawnicza” odnosi się do „elementów piśmienniczych dodanych do tekstu głównego książki, wprowadzających lub zamykających tenże tekst” (Ociecek, 2002, s. 17). Renarda Ociecek (2002, s. 19) podkreśla również rolę tekstów pochodzących od autora dzieła i całościowej

¹ Lista tematycznych prac związanych z Uniwersytetem Śląskim w Katowicach jest bardzo długa. Przytaczam tu tylko te, na które powołuję się w artykule.

² Cerqueira (2016) z kolei podobnie wykorzystuje termin *exordium* (*exórdio*).

oprawy edytorskiej. W portugalskim *Dicionário do Livro: da escrita ao livro eletrônico*, naukowym słowniku poświęconym książce w jej aspekcie materialnym, czytamy, że paratekst to „rama tekstualna, która okala tekst i która służy adaptacji tekstu dla publiczności” (Faria, Pericão, 2008, s. 937)³. Definicja podkreśla zatem, że rama literacko-wydawnicza przygotowuje odbiorcę na lekturę. Brazylijski badacz André Sekkel Cerqueira (2016, s. 138–139) wychodzi od definicji Genette’a, by następnie zwrócić uwagę na specyfikę książki dawnej i różną od współczesnej formę ramy literacko-wydawniczej oraz zasugerować wdrożenie terminu *preambulares*, a więc „[częstki] wstępne”. Cerqueira bazuje tutaj na pracy Marii do Socorro Fernandes de Carvalho. Z kolei Roger Chartier (2019, s. 267) nazywa parateksty „progiem książki” i „wrotami” tekstu, nawiązując do metaforyki nowożytnej.

Parateksty obejmują zatem różnorodne treści okalające, które mogą pochodzić tak od autora pracy, jak od twórców zewnętrznych, np. innych pisarzy. W ich skład wchodzi zarówno elementy, których lektura może wpłynąć na odbiór i interpretację dzieła (aprobacje, prologi itp.), jak i treści czysto techniczne (np. erraty). Rama literacko-wydawnicza, uwzględniając powyższy kontekst, stanowi istotny element książki dawnej. To na jej podstawie możemy m.in. zrekonstruować proces wydawniczy, zbadać recepcję pracy czy rozwój cenzury. Pomaga nam ona także w wychwyceniu prawidłowości, elementów powtarzalnych. Jest zatem niezwykle cennym, lecz nie zawsze dostrzeganym elementem pracy literackiej. Tak samo wysoka jest jej przydatność w przypadku analizowanych tu prac cystersów z opactwa Santa Maria de Alcobaça.

HISTORIOGRAFIA CYSTERSÓW Z SANTA MARIA DE ALCOBAÇA I JEJ RAMA LITERACKO-WYDAWNICZA

Obecność cystersów w Portugalii jest ściśle związana z początkami państwowości portugalskiej. To pierwszemu królowi Portugalii, Alfonsowi Henriquesowi (1139–1185), zawdzięczamy osiedlenie się zakonników nad Tagiem. Jednym z najważniejszych portugalskich ośrodków religijnych związanych z cystersami jest właśnie opactwo Santa Maria de Alcobaça (Teixeira, 2011, s. 114–115). Początek obecności cystersów w Portugalii datowany jest na rok 1143 lub 1144, a ufundowanie opactwa na rok 1153 (Cocheril, 1989, s. 25).

W okresie unii iberyjskiej, a więc unii personalnej, która połączyła Hiszpanię i Portugalię w latach 1580–1640, to właśnie w Alcobaça powstawała monumentalna seria kronikarska — *Monarquia Lusitana*. Prace nad nią rozpoczął ojciec

³ Tłumaczenia z języka portugalskiego, o ile nie wskazano inaczej, sporządziła autorka artykułu. W przypadku tekstów źródłowych podaję zarówno oryginalną wersję językową, jak i tłumaczenie.

Bernardo de Brito. Pierwszy tom wyszedł spod prasy drukarskiej w roku 1597. Dzieło kontynuował ojciec António Brandão. Cztery pierwsze tomy powstały za panowania królów z dynastii Habsburgów⁴. Prace nad dalszymi woluminami były kontynuowane w czasach panowania Braganzów i zakończyły się dopiero w XVIII wieku. Ambitny projekt zakładał objęcie całości dziejów Portugalii. W praktyce osiem obszernych tomów skupiło się na dziejach iberyjskiego królestwa od czasów biblijnych do końca pierwszej dynastii królów portugalskich. Od końca XVI wieku mnisi posiadali własny zakład drukarski. To w nim wydano drukiem pierwszy tom *Monarquia Lusitana* Bernarda de Brito (Cocheril, 1989, s. 78).

Nadmienić tu należy, że wokół całej serii narosło wiele mitów. *Monarquia Lusitana*, w szczególności jej dwie pierwsze części, od początku była przedmiotem sporów. Bernarda de Brito oskarżano bowiem o fałszowanie źródeł, na których opierał swoją kronikarską pracę (szerzej zob. np. Łukaszyk, 2003, s. 92–93). I tak Diogo de Paiva de Andrade, portugalski nowożytny dziejopis, w 1616 roku opublikował polemiczną pracę, w której krytykował Bernarda de Brito. W odpowiedzi Bernardino da Silva wydał drukiem dzieło broniące *Monarquia Lusitana — Defesa da Monarquia Lusitana* (1620) (da Silva Rego, 1973, s. XXV–XXVII). Jeszcze w XVII wieku Bernarda de Brito chwalił inny autor, Severim de Faria. W pracy *Notícias de Portugal* (1655) zawarł kompleksową pochwałę twórczości autora („Elogio do Doutor Bernardo de Brito. Religioso de Cister, e Cronista mor de Portugal”) (Faria, 2003, s. 245–253). Debata była kontynuowana w wiekach późniejszych (da Silva Rego, 1973, s. XXVII nn.).

Podobnie dwuznaczna jest recepcja dzieła w XX i XXI wieku. Wynika ona z faktu, że działalność mnichów z Alcobaça przypada na okres unii iberyjskiej, kiedy Portugalią rządili hiszpańscy Habsburgowie. Portugalscy badacze chcieli widzieć w *Monarquia Lusitana* przejaw tzw. literatury autonomistycznej (Cidade, 1950), tj. literatury, która miała na celu bezwarunkową i upolitycznioną pochwałę Portugalii w czasach panowania hiszpańskich Habsburgów. Zdaniem Cidadego i jego kontynuatorów, liczni portugalscy autorzy, którzy pisali w czasach unii portugalsko-hiszpańskiej, mieli w mniej lub bardziej dyskretny sposób manifestować swój brak poparcia dla Habsburgów właśnie poprzez literaturę. Do tego grona byli zaliczani także cysterscy kronikarze. I tak, Terreiro określił Bernarda de Brito mianem „profetycznego historyka oporu”. Badacz ten (1992, s. 36; por. też Gloël, 2017, s. 33) zakładał, że Brito był antykastylijski, ale swoje poglądy sprawnie ukrywał za parawanem pochwały Portugalczyków. Z taką perspektywą polemizował z kolei niemiecki historyk Matthias Gloël. Jak wykazał (2017, szczególnie

⁴ Portugalscy królowie wywodzili się z następujących dynastii: Burgundzkiej, Avis, Habsburskiej i Braganza. W portugalskiej historiografii często spotykamy się także ze sformułowaniem: pierwsza dynastia, druga dynastia itp.

s. 33–35), Brito cieszył się za panowania Habsburgów licznymi przywilejami, a hiszpańskich królów ukazał jako prawowitych monarchów Portugalii.

Nie ulega wątpliwości, że czasy unii iberyjskiej są pełne dwuznaczności. Dość zwrócić uwagę na innych portugalskich autorów tego okresu. I tak António de Sousa de Macedo (por. Działak-Szubińska, 2015) w swojej pracy *Kwiaty Hiszpanii, wspaniałości Portugalii* (1631) chwalił króla Filipa IV⁵, ale też wskazywał na szczególną rolę rodu Braganzów, „kontrkandydatów” Habsburgów do portugalskiego tronu⁶. Równocześnie Macedo uznawał Portugalię za pełnoprawną część Hiszpanii⁷, choć pisał o Portugalii jako o suwerennej monarchii. Postawy wobec unii są zatem różne i często niejednoznaczne, ale nie oznaczają rezygnacji z pochwały rodzimego kraju. Jak zauważa Cristina Nogueira da Silva (2001, s. 350): „W czasach unii dynastycznej inni autorzy, nawet ci, którzy byli jej przychylni, starali się wykazać, że Portugalczycy byli inni, mieli własną historię, niezwykłą ziemię, ekscypjonalny język, właściwości i cnoty, które odróżniały ich od pozostałych ludów Hiszpanii”. Warto tu też przywołać słowa Martima de Albuquerque (1974, s. 262–264), który odnotował, że pochwała panującego monarchy nie musiała być jednoznaczna z bezkrytycznym wsparciem obecności Filipów na portugalskim tronie i bywała interesowna bądź też wynikała po prostu z tradycji.

Niezależnie od przyjętej optyki ideologicznej, nie ulega wątpliwości, że ambitna praca cystersów stanowi kluczowe dzieło nowożytnej portugalskiej historiografii. Cystersi bowiem, co warto odnotować, korzystali z różnorodnych materiałów i kwestionowali utarte poglądy. I choć ich duma z dostarczania nowych informacji jest oczywiście powiązana z toposem wstępu (por. Curtius, 1997, s. 93), równocześnie odpowiada stanowi faktycznemu — *Monarquia Lusitana* dostarcza cennych informacji o przeszłości Portugalii. O nośności tych prac świadczy także fakt, że w portugalskiej historiografii funkcjonuje termin „kronikarze z Alcobaça”. Do tego grona należą właśnie Brito i Brandão. Przy czym, jak wskazuje Cocheril (1989, s. 78–79), termin wynika z faktu, że cystersi mieli za zadanie redagować kroniki królewskie — funkcja ta jest powiązana z tytułem *cronista-mor*, tj. naczelnego kronikarza królestwa. Nie chodzi tu zatem o żadną specyficzną szkołę, choć wszyscy autorzy z Alcobaça byli apologetami i wpisywali się w humanistyczny sposób patrzenia na przeszłość (zob. Pimenta, 1963, s. 5–6).

⁵ Numeracja władców jest zgodna z tradycją hiszpańską, ale dla porządku warto odnotować, że w Portugalii często stosowane są odmienne sygnatury: Filip II to Filip I, Filip III to Filip II, a Filip IV to Filip III.

⁶ Okres wspomnianej już unii iberyjskiej poprzedza tzw. kryzys sukcesyjny, podczas którego o tron Portugalii ubiegali się różni kandydaci. Była wśród nich księżna Katarzyna Braganza, której potomkowie — po okresie unii Portugalii z Hiszpanią — dali początek czwartej dynastii królów portugalskich.

⁷ Oczywiście należy tu pamiętać, że tożsamość iberyjska i poczucie przynależności były bardzo złożone. Szerzej zob. np. Nogueira da Silva, 2001, s. 350–351.

W tym kontekście warto zacytować słowa Ewy Łukaszyk (2003, s. 92), która pisze o *Monarquia Lusitana*, „że stanowi ona ostateczną formę mitologii narodowej, wykrystalizowanej począwszy od XV wieku”.

Prace, które omawiam w tym artykule, wpisują się w kontekst unii iberyjskiej. Są to⁸:

— *Monarquia Lusitana* część 1 (ML1), autorstwa Bernarda de Brito. Wydana drukiem w 1597 roku, w Alcobacie przez Alexandre’a de Siqueirę i Antóniego Álvaresa, w formacie bibliograficznym *folio*. Praca jest współwydana z *Geografia antiga de Lusitania* (GAL). Jeden z egzemplarzy tego dzieła o sygnaturze RES. 1270/IV został zdigitalizowany i jest dostępny na stronie Portugalskiej Biblioteki Narodowej: <https://purl.pt/14843/1/index.html#/2/html>. Portugalska Biblioteka Narodowa posiada jeszcze cztery inne egzemplarze tego samego wydania *Monarquia Lusitana* o sygnaturach: RES. 776//1 V, RES. 2868//1 V, RES. 3328//1 V i RES. 3587 V. Wszystkie egzemplarze, z wyjątkiem sygn. 3587 V, są współwydane z *Geographia antiga de Lusitania*, przy czym dzieło to jest zdigitalizowane oddzielnie i ma własne sygnatury w systemie (np. odpowiednio RES. 1270//1 V i RES. 1270//2 V). Elementy ramy literacko-wydawniczej, które zawiera część pierwsza *Monarquia Lusitana*, to: aprobacje cenzorskie, listy dedykacyjne do króla i do ojca Francisca de Santa Clara, przedmowa do czytelnika, utwory poetyckie zalecające dzieło i autora, oświadczenia autora, Jerónima de Souto oraz Francisca de Santa Clara, indeks rozdziałów i wykaz prac cytowanych w dziele. Dodatkowo praca zawiera kartę tytułową m.in. z ryciną przedstawiającą św. Bernarda z Clairvaux oraz informację o przywileju królewskim, który nie jest jednak przedrukowany.

— *Monarquia Lusitana* część 2 (ML2), autorstwa Bernarda de Brito. Wydana drukiem w 1609 roku, w Lizbonie przez Pedra Craesbeecka, w formacie bibliograficznym *folio*. Egzemplarz zdigitalizowany (sygn. RES. 777 V) jest dostępny na stronie Portugalskiej Biblioteki Narodowej: <https://purl.pt/14094/1/index.html#/8/html>. Biblioteka posiada jeszcze inne egzemplarze tego samego wydania pracy o następujących sygnaturach: RES. 1271 V, RES. 2869 V. Elementy ramy literacko-wydawniczej, które zawiera ten tom, to: aprobacje cenzorskie, przedmowa do czytelnika, przypisanie do króla, oświadczenie autora, utwór zalecający dedykowany autorowi, erraty, indeks. Ponownie znajdziemy też ozdobną, choć skromniejszą, kartę tytułową: zawiera m.in. herb królów Portugalii oraz informację o przywileju królewskim (w tym wypadku także nieprzedrukowanym).

— *Monarquia Lusitana* część 3 (ML3), autorstwa Antónia Brandão. Wydana drukiem w 1632 roku, w Lizbonie, przez Pedra Craesbeecka, w formacie bibliograficznym *folio*. Portugalska Biblioteka Narodowa posiada w Zbiorach Specjalnych

⁸ Cenne informacje o wszystkich zachowanych egzemplarzach tych i innych druków iberyjskich można znaleźć na stronie Iberian Books: <https://iberian.ucd.ie/index.php>. Zob. także katalog Portugalskiej Biblioteki Narodowej, <https://catalogo.bnportugal.gov.pt/>.

jej cztery egzemplarze o sygnaturach: RES. 778 V, RES. 1272 V, RES. 1298 V, RES. 2780 V oraz dwa egzemplarze w czytelni ogólnej: H.G. 1560 A i TR. 1113 V. Zdigitalizowany egzemplarz to RES. 1298 V, dostępny na stronie: <https://purl.pt/14116>. Biblioteka Narodowa posiada w Zbiorach Specjalnych dwa warianty dzieła. Elementy ramy literacko-wydawniczej, które zawierają oba warianty, to: aprobacje, prolog do trzeciej i czwartej części, erraty i indeksy oraz karta tytułowa zdobna w herb królów Portugalii, różny jednak od zamieszczonego w drugim tomie. W obu częściach brak informacji o przywilejach. W wariantcie reprezentowanym przez RES. 778 V (ML3a) mamy „drugie aprobacje”, tj. zgody, które wydawano po wydrukowaniu pracy (szerzej o procedurze ocen, w tym o „drugich aprobacjach”, pisze Martins, 2005, s. 35–40) wraz z *taxa* — wyznaczoną ceną książki powiązaną m.in. z kosztami papieru (o cenach i nakładach zob. szerzej Serrão, Oliveira Marques, 1998, s. 464–465). Wariant reprezentowany przez RES. 1298 V (ML3b) posiada wyłącznie podstawowy zestaw zgód cenzorskich. Różnice między wariantami obejmują także przypisanie: ML3a zawiera list do króla Filipa IV⁹, a ML3b zamiast tego przypisania posiada list/opinię od D. Tomása Tamaya de Vargasa¹⁰, a więc tekst zalecający. Karta tytułowa obejmuje m.in. herb królów Portugalii (wzór graficzny jest jednak odmienny od tomu drugiego).

— *Monarquia Lusitana* część 4 (ML4), autorstwa Antónia Brandão. Wydana drukiem w 1632 roku, w Lizbonie, w formacie bibliograficznym *folio*. Portugalska Biblioteka Narodowa informuje o pięciu egzemplarzach: dwóch w czytelni ogólnej TR. 1119 V i TR. 1121 V oraz trzech w Zbiorach Specjalnych: RES. 779 V, RES. 1299 V i RES. 2871 V. Treści paratekstualne w tym tomie są częściowo wspólne z częścią czwartą. I tak druk zawiera: aprobacje (dokładnie te same, co w części trzeciej w wariantcie RES. 778 V), dwa różne zestawy errat, przypisanie do króla i prolog do czwartej części (odmienny od tego z części trzeciej), dziełko zalecające, indeks. Karta tytułowa czwartego woluminu zawiera elementy graficzne tożsame z kartą trzeciego.

Już tak pobieżne przyjrzenie się poszczególnym tomom (zob. Aneks) pozwala stwierdzić, że kształt ich ramy literacko-wydawniczej jest różny. Części składowe ramy literacko-wydawniczej, które możemy wyróżnić w czterech tomach *Monarquia Lusitana*, to: karty tytułowe zdobne w ryciny, aprobacje cenzorskie o różnorodnym kształcie, tzw. drugie aprobacje, przedmowy do czytelnika, dedykacje dla przełożonych, osobne dedykacje dla monarchy, oświadczenia (jak zobaczymy, mające na celu odrzucenie herezji i nieprawomyślnych lektur), różnorodne teksty

⁹ Na tym wariantcie z prologiem, oznaczonym przeze mnie jako ML3a (RES. 778 V), opiera się faksymile wydane przez Imprensa Nacional — Casa da Moeda (zob. Brandão, 1973).

¹⁰ Istnieje także, jak się zdaje, dodatkowy wariant z prologiem do króla, ale bez „drugich aprobacji”. Jego kopia cyfrowa dostępna jest w Google Books (ML3c). Jest to egzemplarz z pieczęcią madryckiej biblioteki (Biblioteca de Filosofia y Letras Madrid).

zalecające dzieło i autora, a także erraty i indeksy. Treści pojawiają się wymienione: nie wszystkie tomy posiadają wszystkie wymienione elementy (zob. Aneks). Treści paratekstualne pojawiają się także w różnej kolejności: brak tu ustalonego szyku. Rzuca się też wyraźnie w oczy wielopoziomowa relacja z władzą: z monarchami i z Kościołem.

RAMA LITERACKO-WYDAWNICZA: CO MÓWI NAM O RELACJACH Z WŁADZĄ?

Rama literacko-wydawnicza bez wątpienia przybliży polityczno-społeczny aspekt książki, m.in. umożliwi analizę relacji autora z władzą. Zaznaczmy, że przez władzę rozumiemy tutaj nie tylko króla i jego otoczenie, ale także zwierzchników zakonnych i inkwizycję. W tej części artykułu przyjrzyć się, jak te relacje uwidaczniają się w *Monarquia Lusitana*. Uwzględnij tu kontekst unii iberyjskiej.

Powyższe zagadnienia są umocowane na obserwacjach innych badaczy. Sam Roger Chartier (2004, s. 138) odnotował, że parateksty obrazują związki z władzą. Podobne obserwacje znajdziemy u Sekkela Cerqueiry (2016, s. 141–143), który pokazuje dedykacje jako swoisty pakt. Z kolei portugalscy badacze, wśród nich Martim de Albuquerque (1974, s. 262–264), zwracali uwagę na to, że rama literacko-wydawnicza może stanowić rodzaj gry z władzą świecką. Informacje o relacji władza–autor przekazywane są przez układ i zawartość ramy literacko-wydawniczej, a także przez treść — tak zindywidualizowaną, jak o charakterze stałych formuł i związków frazeologicznych bądź odwołującą się do ‘miejsc wspólnych’.

Zacznijmy od oświadczeń, które pojawiają się w dwóch pierwszych tomach pracy i zawierają przydatne wskazówki, w szczególności na temat relacji z trybunałem inkwizycyjnym. Zgodnie z obserwacjami Porquerasa Mayo (1957, s. 74) *protestación* to tekst, który pojawia się głównie w książkach o tematyce religijnej. Jego cel polegał — zdaniem badacza — na „podporządkowaniu się Kościołowi”. Faktycznie, w przypadku dwóch pierwszych tomów, Bernardo de Brito broni się przed potencjalnymi oskarżeniami o nieprawomyślność, wskazując, że korzystał ze wszystkich lektur w dobrej wierze. Wynika to z faktu, że użycie pewnych prac było zakazane, zgodnie z obowiązującymi listami ksiąg zakazanych (zob. szerzej Martins, 2005, s. 167–173). Pierwsza część *Monarquia Lusitana* zawiera oświadczenia od Jerónima de Souto (ML1, 5r–6v), Francisca de Santa Clara (ML1, 6v) i dwa od samego autora (ML1, 6v). W pierwszym z nich Jerónimo de Souto poświadcza, że w bibliotece opactwa widział wiele starych ksiąg, a następnie je wymienia. Oświadczenie służy raczej przydaniu wiarygodności pracy. Podobny cel zdaje się przyświecać Franciscowi de Santa Clara. W pierwszym oświadczeniu autora daje się już jednak wyczuć ton „zabezpieczający”. Brito tłumaczy się z wykorzystania

Koranu, pism rabinów „i innych autorów, jak wiadomo, potępionych” („e outros autores, notoriamente condenados”) (ML1, 6v). Zaznacza, że się z tymi autorami nie zgadza i nie śmie występować przeciw Kościołowi. Podobne formuły zabezpieczające znajdziemy w drugim oświadczeniu odautorskim. Może to wskazywać na pewne obawy związane z wydaniem księgi drukiem, w szczególności odnośnie do źródeł wiedzy i informacji. Zwróćmy też uwagę, że standardowo dzieła były cenzurowane z uwzględnieniem trzech kluczowych elementów: zgodności z religią, z racją stanu i z moralnością. Te trzy elementy wpisują się także w formułę stosowaną przez cenzurę: „Tudo o que é contra o Rei, a Igreja e os bons costumes” („Wszystko, co jest przeciw królowi, kościołowi i dobrym obyczajom”) (Martins, 2005, s. 17)¹¹. Warto zapewne by było przyjrzeć się bliżej powodom takiego zabezpieczenia ze strony autorów i, być może, powiązać je z aktywnością trybunału inkwizycyjnego za panowania Filipa II, króla hiszpańskiego. Władca ten w swoich ordynacjach (zbiórce praw) wydanych dla Portugalii skupił się m.in. na kwestiach związanych z księgą drukowaną (zob. np. *Ordenações Filipinas*, ks. IV i V-Par. CII; por. Martins, 2005, s. 22, 44). Dzięki badaniom Fernanda Bouza Álvareza (np. 2000, s. 41–60) wiemy, że król był świadom wagi słowa pisanego. Wracając zaś do *Monarquia Lusitana*, podobne oświadczenie odautorskie znajdziemy także w drugiej części pracy. W zestawieniu z czterema, relatywnie długimi, wywodami z pierwszej części przedstawia się ono jednak skromnie: stanowi tylko zastrzeżenie, że autor nie chciał wystąpić przeciw temu, co święte i obyczajne. W kolejnych tomach podobnych oświadczeń brak, co być może należy powiązać z ich tematyką: trzeci tom autorstwa Brandão zaczyna się od czasów hrabiego Henryka, ojca pierwszego króla Portugalii, i nie dotyka aż tak wrażliwych teologicznie tematów obecnych w tomie pierwszym czy drugim, takich jak m.in. stworzenie świata. Przy czym wariant trzeciego tomu (ML3b) na karcie *verso* z listem od Tamaya de Vargasa zawiera tekst skierowany do czytelnika, w którym autor zamieszcza dodatkowe objaśnienia dotyczące części trzeciej i czwartej *Monarquia Lusitana*. Funkcja tego tekstu jest zatem objaśniająca, a nie zabezpieczająca.

Relacje z władzą, w szczególności z Kościołem, unaocznia nam także treść aprobacji. Przywołajmy dla przykładu pierwszy tom pracy. Po karcie tytułowej znajdziemy zgody cenzorów z kilku instancji — od ojca Manuela Coelho, Świętej Inkwizycji, dworu królewskiego i biskupa ordynariusza, ojca Luísa de Souto Maiora, ojca doktora Lourença do Espírito Santo, ojca Francisca de Santa Clara — przełożonego zakonnego. Taka liczba aprobacji wydawać się może niezwykła, ale wynika z dwóch czynników: a) autor jest duchownym, a więc jego praca musi być zatwierdzona przez przełożonych; b) od 1578 roku obowiązywała w Portugalii

¹¹ Wiara i obyczaje były także podstawą cenzury na ziemiach Rzeczypospolitej — o zasadach zob. szerzej Ociecek, 2002, s. 159–163.

trójdzielna struktura cenzury, która obejmowała inkwizycję, biskupa ordynariusza i reprezentantów władzy królewskiej (por. Martins, 2005, s. 44). Zaznaczmy przy tym, że aprobacje, choć sygnowane przez tak dużą liczbę osób, zajmują zaledwie jedną kartę (1r). Najobszerniejsza jest aprobacja od przełożonego Bernarda de Brito, który — co warto zaznaczyć — od razu autoryzuje planowane dalsze tomy dzieła. Na marginesie, zgodnie z badaniami Renardy Ocieczek (2002, s. 173), na ziemiach polskich w omawianym tu okresie wiele druków ukazywało się bez aprobat. Rzecz nie do pomyślenia w kontekście iberyjskim, gdzie księga posiadała mniej lub bardziej wnikliwie opinie cenzorów.

W przypadku drugiego woluminu *Monarquia Lusitana* aprobacje ponownie zajmują zaledwie jedną kartę, choć również pochodzą od wielu autorów. Z drugiej strony, mimo że praca jest późniejsza od pierwszego tomu (dzieli je łącznie dwanaście lat), jej aprobacje są zasadniczo podobne w treści, co zdaje się potwierdzać próbę wypracowania pewnego schematu oceny ksiąg (choć nie jednego reprodukowanego modelu), w szczególności tych pisanych przez autorów należących do stanu duchownego. Mianowicie aprobacje zawierają: informację od ojca rewizora, pozwolenie inkwizycyjne, aprobację z ramienia królewskiego oraz od biskupa ordynariusza. Wreszcie pojawia się zgoda ojca doktora Gerarda das Chagasa i przełożonego zakonnego. W zakresie słownictwa warto zwrócić uwagę, że całość nosi nazwę *licenças*. To ten termin pojawia się na karcie tytułowej książki dawnej. Obowiązuje standardowa formuła (lub jej warianty): „com todas as licenças necessárias”, tj. „ze wszystkimi niezbędnymi zgodami”. W kontekście aprobacji warto odnotować, że każda z nich jest wyodrębniona, podpisana i opatrzona terminem *licença* — pozwolenie, *aprovação* — aprobacja lub *informação* — informacja.

Odnosząc do trzeciego i czwartego woluminu podkreślmy, że prace zostały wydane w tym samym roku, przez tego samego drukarza, Pedra Craesbeecka, w tym samym miejscu, klasztorze św. Bernarda w Lizbonie, i miały wspólnie wydane aprobacje. Sugeruje to, że ubiegano się równolegle o pozwolenie na druk obu prac. Zwraca też uwagę ustrukturyzowany podział aprobacji. Otóż są one rozdzielone na „aprobacje religijne” („licenças da religião”), „aprobację inkwizycyjną” („licença da Santa Inquisição”), „aprobację biskupa ordynariusza” („licença do ordinário”) i „aprobację królewską” („licença do era”). Podział ten pokrywa się z trójdzielną strukturą cenzorską i uwzględnia przynależność autora do stanu duchownego. Aprobacje zajmują też całą kartę — *recto* i *verso* — i są bardziej obszernie i rozbudowane (same „aprobacje religijne” to pięć sygnowanych opinii). Dodatkowo, jak już wspominałam, jeden wariant trzeciego tomu (ML3a) oraz czwarty tom posiadają „drugie aprobacje”. Na marginesie odnotujmy, że drugie wydanie pierwszego, drugiego i trzeciego tomu *Monarquia Lusitana*, które wyszły spod prasy drukarskiej w 1690 roku, powielają aprobacje z pierwodruku, a także włączają aktualne zgody na druk pracy. Na tej podstawie można zatem

zauważyć, że procedura oceny książek nadal się formowała i stawała się coraz bardziej dokładna i sformalizowana.

Jak zwraca uwagę Ocieczek (2002, s. 170): „Aprobaty poddane były określonym zwyczajowo rygorom stylistycznym”. Sformułowanie to można odnieść także do kontekstu iberyjskiego. Jak wspominałam, aprobacje opierały się na trzech elementach: prawomyślności religijnej, racji stanu i dobrych obyczajach. Obowiążąca formuła (por. Martins, 2005, s. 17) będzie się pojawiać w *Monarquia Lusitana* wielokrotnie i w różnym kształcie, np.:

— „Não tem toda esta obra cousa alguma contra nossa santa Fé, ou contra os bons costumes della [...]” — „W całej tej pracy nie ma nic przeciw naszej świętej Wierze ani przeciw jej dobrym obyczajom” (ML1, snp, aprobacja ojca Coelha);

— „[N]ela não achei coisa que seja contra a Fé e bons costumes” — „Nie znalazłem nic, co byłoby sprzeczne z Wiarą i dobrymi obyczajami” (ML1, snp, aprobacja ojca de Souto Maiora).

Cenzorzy chwalał też przedłożone im prace i ich autorów, używając stałych sformułowań, swoistych ‘miejsce wspólnych’:

— „[...] me parece obra curiosa, muito gostosa, muito útil e douta” — „wydaje mi się pracą ciekawą, przyjemną, przydatną i uczoną” (ML1, 1r, aprobacja ojca de Souto Maiora);

— „[...] era livro não só aceite a todos os que forem curiosos de saber coisas de nosso Portugal, mas também muito proveitoso a todos os que o lerem: por onde me parece que é livro muito digno de se imprimir” — „księga zostanie przyjęta przez wszystkich zainteresowanych w poznaniu rzeczy o naszej Portugalii, a także przyniesie korzyści wszystkim, którzy ją przeczytają: tak więc uważam, że księga ta jest godna wydrukowania” (ML1, 1r, aprobacja brata doktora Lourença do Espírito Santo).

Pojawia się również wątek czci królestwa i religii:

— „[...] obra digna de sair ao público de que pode resultar honra e crédito da nossa Religião sagrada e proveito e bem comum deste Reino cujas antiguidades nela se tratam” — „dzieło godne wydania drukiem, które może mieć wpływ na honor i uznanie naszej świętej Religii oraz korzyść i dobro publiczne tego Królestwa, którego dawności są w nim opowiedziane” (ML2, snp, aprobacja Adeodata da Assunção);

— „[...] contém muitas [coisas] que servem ao bem cumum[,] à honra e ao crédito deste nosso Reino” — „zawiera dużo [rzeczy], które służą wspólnemu dobru, honorowi i uznaniu tego naszego Królestwa” (ML3 i 4, snp, brat doktor Remígio da Assunção).

Pochwała autora może wyrażać zarówno uznanie dla stylu, jak i dla warsztatu:

— „Descobriu o Autor as coisas dos princípios de Portugal com grande diligência e apurando-as com muito exame e verdade: o estilo é grave e acomodado

à historia, traz notícias de muitas coisas novas e honrosas [...]” — „Autor z dużą sprawnością odkrył rzeczy z początków [państwa] portugalskiego i wyjaśnił je dzięki licznym studiom i prawdzie: styl jest wysoki i dostosowany do historii, przekazuje informacje o wielu rzeczach nowych i godnych czci” (ML 3 i 4, snp, brat doktor Remígio da Assunção);

— „Examinam-se as coisas antigas do princípio de Portugal com singular juízo, emendam-se os erros dos nossos historiadores, descobrem-se verdades não sabidas. Trazem-se a luz muitas coisas do crédito deste Reino que a pouca diligência dos Cronistas passados deixaram jazer sepultadas e sobretudo se confirmam estes escritos com tantas provas e autoridades de doações que não deixam lugar a dúvidas, bem a mais que desejar em fé humana” — „Badane są dawności z początków Portugalii ze szczególnym rozsądkiem, poprawiane są błędy naszych historyków, odkrywane są prawdy dotąd nieznanne. Wydobywane są na światło liczne rzeczy [rzutuujące] na uznanie tego Królestwa, które niedostateczna uważność minionych Kronikarzy pozostawiła zakopane i, przede wszystkim, potwierdzenie tych pism jest oparte o dowody i autorytet donacji, które nie pozostawiają wątpliwości ani nic do życzenia” (ML3 i 4, snp, brat doktor Pedro do Horto);

— „[...] parece-me obra digna de muito louvor em que o autor mostra acertado juízo, boa eleição, estilo fácil e grave, muita verdade na história e sobretudo grande diligência em descobrir e apurar as materias de que trata que era o que faltava às histórias de Portugal” — „Praca wydaje mi się godna pochwały, a pokazuje w niej autor precyzyjny osąd, dobry dobór, styl łatwy i wysoki, dużo prawdy w historii i, przede wszystkim, dużo umiejętności w odkrywaniu i udowadnianiu rzeczy, o których mówi, a tego brakowało dziejom Portugalii” (ML3 i 4, snp, brat doktor Paulo Brandão).

Pozytywna ocena dzieła, autora czy stylu jest widoczna w wielu portugalskich aprobachach cenzorskich. Można ją wręcz nazwać swoistym ‘miejscem wspólnym’. Co ciekawe, jak zwraca uwagę Renarda Ocieczek, w przypadku Rzeczypospolitej pochwalna aproba nie była elementem standardowym i mogła być przyczynkiem do instytucjonalnej krytyki autora. Na przykładzie siedemnastowiecznego polskiego teologa ks. Szymona Stanisława Makowskiego Ocieczek (2002, s. 169) pokazuje, jak sformułowanie cenzora, które „i owszem wiele rzeczy poważnych w sobie zawiera do wiadomości każdemu potrzebnych”, staje się dla autora przyczyną problemów. Zwraca ona (2002, s. 157) także uwagę na fakt, że aprobaty są swoistym rodzajem tekstu zalecającego. Faktycznie — w przypadku omawianych tu aprobach treści jest pochlebna, choć równocześnie ustandaryzowana. Przy czym w przypadku recenzji prac ojca Brandão, tj. 3 i 4 części, być może widać elementy prawdziwego uznania: zwracam tutaj uwagę szczególnie na ocenę Pedra do Horto, która zdaje się wykraczać poza standardowe pochwalne formuły. Przyglądając się całości aprobach, można zauważyć też, że standardowa

aprobacja zawiera: krótkie omówienie treści cenzurowanej pracy; stwierdzenie, że zawiera stosowne treści; pochwałę autora i dzieła oraz potwierdzenie, że może być wydana drukiem. Do tego dochodzą informacje takie, jak np. na czyje polecenie następuje ocena dzieła. Oszczędne w treści, czysto informacyjne są zazwyczaj „drugie aprobacje”, przy czym — jak wiemy — nie pojawiają się one w dwóch pierwszych tomach.

Warto tu zatrzymać się także nad datami umieszczanymi pod aprobacjami: wszystkie aprobacje są bowiem datowane i, tym samym, dają nam one wgląd w tempo procedur. Jest to o tyle istotne, że w czasach pierwszych Braganzów, po 1640 roku, drukowanie książek przyspiesza. Te, które są istotne z perspektywy budowania prestiżu nowej dynastii i monarchy, oceniane są dość szybko, a przecież oficjalnie powinny przejść przez (co najmniej) potrójne sito cenzorskie (zob. o „fabrykacji” dynastii Braganza — Działak-Szubińska, 2022, s. 102–103; o roli druku w tym okresie zob. też np. Anastácio, 2007, s. 117–136). Wszystko wskazuje na to, że *Monarquia Lusitana*, wydana przed rokiem 1640, podlega standardowym procedurom. W przypadku pierwszego tomu proces oceny dzieła zamknął się w roku 1596, a więc w roku poprzedzającym wyjście pracy spod prasy drukarskiej. Z kolei dla drugiego tomu aprobacje spływały sukcesywnie od grudnia 1607 do września 1608. Ciekawostką jest tu wydana *a priori* zgoda biskupa ordynariusza, który autoryzuje wydanie obu tomów jeszcze w 1597. Trzeci i czwarty tom, wydane równocześnie (lecz nie współwydane), otrzymują aprobacje razem, a ocena — wraz z „drugimi aprobacjami” — obejmuje okres od 1630 do 1632 roku. Jest zatem zdecydowanie dłuższa. Reasumując: aprobacje i oświadczenia odautorskie pokazują nam wyraźnie, jak dalece władza kontrolowała rynek książki w nowożytnej Portugalii i jak kontrola ta zyskiwała coraz bardziej ustrukturyzowane ramy oraz wpisywała się w literę obowiązującego prawa. Z tej perspektywy istotnym miejscem, w którym władza spotyka się z typografią, jest także przywilej królewski — ograniczenie możliwości przedruku księgi. Dwa pierwsze tomy *Monarquia Lusitana* posiadają informację o przywilejach: jest ona podana na tytułowej karcie druków. Przy czym, jak już wspomniałam, brak przedruku przywileju. Zaznaczmy, że takie przedruki się wówczas zdarzały. Przykładem *Luzytanie* Camõesa (1572) czy *As Eglogas* (1605) Rodriguesa Lobo.

Ważne są również teksty, które autor kieruje do czytelnika, w tym te, które oddają dzieło w ręce wybranego czytelnika-patrona — króla czy przełożonego. Jak wspomniałam, treści te w iberyjskiej tradycji bywają nazywane zbiorczo „prologami”, choć w praktyce były oznaczane różnymi nazwami: prolog, do czytelnika, *exordium* itp. (por. Porqueras Mayo, 1957, s. 54–74). Wśród nich w szczególności warto zwrócić uwagę na przypisania do monarchów: symbolicznie łączą one autorów z władzą. Zwróćmy uwagę, że każdy z czterech pierwszych tomów *Monarquia Lusitana* zawiera stosowną dedykację na karcie tytułowej oraz

przypisanie wewnątrz księgi. Wyjątkiem jest tu omówiony wcześniej wariant tomu trzeciego. Dedykowanie utworów królom można uznać za swoiste ‘miejsce wspólne’: tradycja ta sięga czasów cesarza rzymskiego Oktawiana Augusta (Sapota, 2015, s. 28). W oczywisty sposób stanowią one sposób pozyskania przychylności monarchy i podziękowania za dotychczas uzyskane łaski. Prologi, przedmowy i przypisania, podobnie jak aprobacje, są napisane z użyciem stałych formuł, choć — jak zobaczymy — zawierają też elementy zindywidualizowane.

Przyjrzyjmy się teraz kolejnym tomom *Monarquia Lusitana*. Pierwsza część skierowana jest do króla Filipa II i do przełożonego mnicha. Zawiera także przedmowę do czytelnika. Wszystkie trzy części wstępne zawierają informacje wspólne: księga jest postrzegana jako istotna dla zachowania pamięci. W przypisaniu skierowanym do monarchy (ML1, 1v–2r) duży nacisk jest kładziony na topos *armas y letras*, tj. broń i studia (por. Curtius, 1997, s. 186–187). Autor mówi także o swoim „warsztacie” i powodach powstania pracy: celem, który mu przyświeca, jest prawda i chęć sławienia ojczyzny („ornar a Monarquia”, 1v; „levantar com a pena a fama de minha pátria”, 2r), a także m.in. udokumentowanie dokonania rodu, z którego wywodzi się monarcha. W dedykacji adresowanej do przełożonego (ML1, 2r) pojawia się z kolei wątek spłacenia długu — oto autor wyniósł z życia klasztornego wiedzę, za którą chce się teraz odwdziżyć. Pojawia się również sylwetka fundatora opactwa Alcobaça, Alfonsa Henriquesa, wobec którego należy spłacić dług. Topos skromności, niezbędny w nowożytnym prologu, jest obecny, gdy autor mówi o swoim *opus magnum* jako o „pequena empresa” — „małej rzeczy”. Obszerna przedmowa do czytelnika (ML1, 3r–5v) porusza podobne wątki. Ona także zawiera topos skromności: Brito przeprasza, że język, którego używa, może nie jest wystarczająco erudycyjny (ML1, 4r). Podkreśla także rolę słowa pisanego w utrwalaniu przeszłości (ML1, 3r) i zaznacza, że historia stanowi źródło przykładów dla możnych, źródło wiedzy dla starszych. Wskazuje przy tym na niedostatki historiografii portugalskiej (ML1, 3r–3v). Opowiada także kilka wątków ze swojej biografii, w tym jak stał się mnichem (ML1, 3v). Autor tłumaczy, dlaczego nie zdecydował się na język kastylijski i łaćciński, lecz na portugalski (ML1, 3v–4r). Wreszcie wyjaśnia, z jakich korzystał źródeł, i przydaje autorytetu swej pracy poprzez wskazanie na pracę archiwalną, którą wykonał, oraz na nieznanne dotąd źródła, które odkrył (ML1, 4v–5r). Treści zawarte w przypisaniu i przedmowie są zatem dość tradycyjne, objaśniające, zgodne z założeniami części wstępnych, a relacje z władzą nawiązywane głównie poprzez przypisania. Przy czym pamiętajmy, że czytelnik, do którego kieruje swą przedmową Brito, mając na uwadze erudycyjny charakter pracy, także jest raczej kimś z kręgów władzy, elit¹². „Zasadniczo czytelnik jest tak wykształcony

¹² Zastanowić się tu oczywiście można, czy są to także elity hiszpańskojęzyczne czy wyłącznie portugalskojęzyczne. Wiemy, że portugalscy autorzy byli często (co najmniej) dwujęzyczni:

jak autor, pojawia się w tych samych kręgach społecznych i, co logiczne, umie czytać” — pisze o idealnym siedemnastowiecznym czytelniku Cerqueira (2016, s. 143) i trudno się z nim nie zgodzić.

Drugi tom zawiera, jak wiemy, przypisanie do monarchy — teraz już Filipa III — oraz przedmowę do czytelnika. List dedykacyjny dla monarchy jest oparty w dużej mierze na pochwałę jego poprzednika (ML2, snp). Oto zadedykowanie pierwszej części Filipowi II niejako „wymusza” przypisanie części drugiej dla Filipa III: adresat nie może być wszak mniej godny. Pojawia się także topos skromności: podkreślenie własnej „małości” (m.in. niedoskonałości stylu), prośba skierowana do króla o przyjęcie „małego daru” („pequeno dom”), jakim jest księga. Towarzyszy im pochwała ojczyzny: autor dowodzi, że Portugalia jest najwspanialszą częścią Imperium Hiszpańskiego, które pozostaje we władzy Filipa IV. Podkreśla również rolę monarchy jako reprezentanta Boga na ziemi. Każdym słowem Brito zdaje się potwierdzać swoją pozycję jako wiernego wasala zwracającego się do prawowitego monarchy. W przedmowie do czytelnika (ML2, snp) znajdziemy z kolei wątki topiczne, znane już z prologów w części pierwszej, w tym pochwałę Portugalii. Pisanie jest postrzegane jako służba ojczyźnie¹³. Autor ponownie nawiązuje też do swojej biografii: wyjaśnia, co robił pomiędzy oddaniem do druku obu części pracy, usprawiedliwia się, dlaczego obie prace dzieli kilka lat. Wśród wątków osobistych pojawia się choroba i poświęcenie się innym pracom pisarskim. Faktycznie, w międzyczasie Brito wydaje *Crónica de Cister* (1602) — obszerne dzieło o historii cystersów i księgę o portugalskich monarchach *Elogios dos Reis de Portugal* (1603). Autor wyjawia także, że tematyka drugiego tomu była poruszana przez niewielu autorów, co znacząco utrudniło mu pracę. To oczywiście także ‘miejsce wspólne’. Centralnym elementem przedmowy do czytelnika są jednak listy od Filipa II adresowane do autora i do jego zakonnego przełożonego. Oba datowane jeszcze na rok 1597, odpowiednio na 17 marca i na 3 kwietnia. Zawierają podziękowanie za otrzymaną księgę i jej pochwałę: „folguei muito de o ver” — „jej ujrzenie sprawiło mi przyjemność”, „que lhe encarregueis que acabe o que dela falta” — „zlećcie mu dokończenie tego, co pozostało”, „vos agradeço o trabalho de o compor e o serviço que me fizestes em mo dirigir” — „dziękuję wam za pracę włożoną w jej napisanie i przysługę mi wyświadczoną poprzez przypisanie mi jej” (ML2, snp). Choć są to niewielkie epistoły, stanowią ważną formę uznania dla historiograficznej pracy cystersa. Co ważne, umieszczenie treści tych dokumentów w przedmowie do czytelnika wskazuje jasno jako odbiorcę treści pochwalnej

pisano po portugalsku, kastylijsku i łacinie. Fakt, że elity hiszpańskojęzyczne nie władały powszechnie językiem portugalskim w mowie i w piśmie, nie uniemożliwia im lektury tekstów w języku portugalskim. W przypadku omawianych tu dzieł śladem lektury w otoczeniu Filipów może być list od monarchy z tomu drugiego i list od kronikarza hiszpańskiego z wariantu tomu trzeciego.

¹³ Podobne treści znajdziemy w ramie literacko-wydawniczej innych prac wydanych w tym okresie (por. np. Działak-Szubińska, 2015, s. 3–5).

czytelnika pracy. List ma swoistą funkcję reklamową — zaleca dzieło. Listy stanowią zatem sposób na zbudowanie autorytetu Bernarda de Brito, wskazują bowiem, że kontynuacja prac nad *Monarquia Lusitana* jest niejako obowiązkiem zleconym przez króla. Na początku przedmowy Brito polemizuje ze swoimi krytykami, list można zatem uznać za ostateczny kontrargument z jego strony: oto król chwali jego pracę. Podkreślmy, że nie mamy podstaw, by podejrzewać, iż Brito spreparował epistoły: nie mógłby wtedy raczej liczyć na akceptację pracy przez grono cenzorskie, a – w przypadku odkrycia kłamstwa i falsyfikacji — musiałby się liczyć z poważnymi konsekwencjami. Co więcej, jak zauważa Gloël (2017, s. 34), Brito otrzymał od Filipa III wynagrodzenie finansowe za służbę, a kiedy przebywał w Madrycie, podziękował za królewską nominację na stanowisko kronikarza królewskiego. Nie mamy oczywiście pewności, że któryś z Filipów faktycznie zapoznał się z pracami cystersów, ale list stanowi pewien dowód na uznanie pracy mnicha przez monarchię. Z innych zaś źródeł wiemy, że Filip IV posiadał (choć nie mamy pewności, że czytał) prace cystersów — *Monarquia Lusitana* i *Elogios dos Reis* (Bouza, 2005, s. 262–263). *À propos* tego ostatniego dzieła warto odnotować, że ono również jest dedykowane Filipowi III i pełne ‘miejsz wspólnych’ (parateksty opiewają m.in. zalety ciała i ducha monarchów, zawierają topos skromności). Kronikarz podkreśla też, że korona portugalska przez 500 lat nie przeszła w obce ręce (1603, snp). Legitymizuje tym samym Filipów jako prawowitych monarchów Portugalii i panów przyrodzonych. Dodatkowo dzieło zdobiją prace znanego artysty na służbie Filipa II — Pietera Perreta. Sygnatura identyfikuje go jako „scultor regis”¹⁴. Z kolei Brandão w 1634 przygotował księgę dla syna Filipa IV w celu poszerzenia wiedzy syna monarchy (Bouza, 2000, s. 281). W tej rękopiśmiennej pracy także znajdziemy przypisanie do króla (Brandão, 1634, k. 2r–3v). Relacje między oboma cystersami i trzema Filipami Hiszpańskimi (odpowiednio II, III i IV) są zatem widoczne w więcej niż jednej pracy i w różnych kontekstach.

Trzecia część *Monarquia Lusitana* jest ciekawa ze względu na różnice pomiędzy dostępnymi egzemplarzami. Wariant z przypisaniem i listem adresowanym do króla, tym razem Filipa IV, chwali monarchę (ML3a, snp): kronikarz przedstawia się jako „wdzięczny poddany” („vassalo agradecido”). Podkreśla, że zawdzięcza królowi nominację na stanowisko kronikarza królewskiego (*cronista-mor*)¹⁵. List stanowi zatem oczywiste nawiązanie do relacji między możliwymi tego świata a autorami i wyraża wdzięczność za konkretne zaszczyty. Nie jest to oczywiście praktyka odosobniona. Jak zauważa Cerqueira (2016, s. 141), kronikarzom zda-

¹⁴ Perret jest także autorem ryciny z *Crónica de Cister*. Powiązania tego autora z Portugalią to bez wątpienia ciekawy teren do badań dla historyka sztuki.

¹⁵ Karty tytułowe wszystkich czterech części podkreślają „zawód” autorów: w zależności od tomu są oni określani jako kronikarze zakonni i kronikarze królewscy. Tu także można się doszukać funkcji zalecającej autora.

rza się też wprost prosić o królewskie wsparcie w formie dedykacji-petycji. Co ważne, dedykacja dla króla odnosi się do obu części dzieła. W wariantcie zamiast tego przypisania pojawia się tekst zalecający dzieło i autora — list od D. Tomása Tamaya de Vargasa (ML3b, snp), hiszpańskiego erudyty, pisarza i, przede wszystkim, królewskiego kronikarza. Tamayo de Vargas gratuluje staranności i dobrego stylu, podkreśla, że Brandão jest godnym kontynuatorem Bernarda de Brito. Wymienia też innych ważnych portugalskich pisarzy, a wśród nich Severima de Farię. Wskazuje również, że praca jest ważna dla iberyjskiej szlachty. Sposób pisania o Portugalii i Hiszpanii potwierdza istnienie wspólnej iberyjskiej tożsamości: historia Portugalii jest postrzegana jako ważna część dziejów Hiszpanii, szlachta nie jest rozdzielana na szlachtę rodową hiszpańską i portugalską. Zwróćmy uwagę, że ten tekst zalecający pełni swoistą funkcję reklamową, podobnie jak list od króla z drugiej części pracy. Dodatkowo, choć w wariantcie znika list dedykacyjny dla monarchy, król Filip IV jest nadal obecny na karcie tytułowej pracy. Nie możemy zatem mówić o wymazaniu połączenia króla i autora. Prolog do trzeciej i czwartej części podejmuje z kolei m.in. kwestię warsztatu: konieczność dotarcia do prawdy i związane z tym wyzwania. Autor legitymizuje swoją pracę, wskazując, że przez 10 lat studiował źródła: wskazuje archiwa, konkretne klasztory, konkretne rękopisy. Kieruje także zindywidualizowane podziękowania do konkretnych osób, w tym Manuela Severima de Farii. Zaznacza też, że podążał śladami ojca Brito. Ważny element legitymizujący pracę kronikarza to zatem nie tyle relacje z królem, ile ciężka praca ze źródłami, o której autor szczegółowo pisze w prologu. Zwróćmy uwagę, że w tej części nawiązanie do króla, w zależności od wariantu, jest raczej symboliczne: w formie dedykacji bądź listu dedykacyjnego i wpisuje się w typowe zależności kronikarz–monarcha.

Czwarta część, przypomnijmy, ukazuje się drukiem w tym samym roku co trzecia. W niewielkim przypisaniu do monarchy Brandão podkreśla, że opisani w dziele monarchowie portugalscy to przodkowie aktualnego króla Hiszpanii i Portugalii. To sformułowanie, mniej lub bardziej bezpośrednio, pojawiało się i we wcześniejszych częściach, ale teraz nabiera mocy. Oto Filip IV, w słowach kronikarza, ma z królami Portugalii „krew połączoną na wiele sposobów” („sangue derivado por tantas vias”) (ML4, snp). Pojawia się też nieodrodny topos skromności: wielkość królów Portugalii może przykryć niedostatki dzieła, dzieło zaś jest określone jako mały dar („Pequeno é o dom”). W dalszej kolejności dzieło zawiera niezależny prolog do czwartej części. Co ciekawe, znajdziemy w nim przytoczony list od Tamaya de Vargasa, który pojawiał się w wariantcie trzeciej części. List służy potwierdzeniu wysokich kwalifikacji kronikarza. Pojawiają się także objaśnienia związane z treścią i źródłami. Kronikarz podkreśla (i podaje przykłady) nowe ustalenia, które poczynił — poczytuję to za walor pracy, pisząc: „Confesso que nesta quarta parte que de presente sai à luz se propoem de novo algumas coisas contrárias ao que até agora

corria e se dava por certo” — „Przyznaję, że w tej czwartej części, która aktualnie się ukazuje, znów proponuję pewne rzeczy sprzeczne z tym, co dotychczas pisa-no i uznawano za słuszne” (ML4, snp). Zwraca też uwagę wyjątkowa pochwała pierwszego monarchy Portugalii: związana m.in. z tematem tomu, który obejmuje panowanie króla, a także z faktem, że to on był fundatorem opactwa w Alcobaça. Królowie Hiszpanii są tu również przedstawieni jako legalni monarchowie na portugalskim tronie. Relacje autor–monarcha pojawiają się zatem bezpośrednio w treści prologu i odnoszą się nie tyle do konkretnego króla i jego cnót, ile do całej dynastii Habsburgów. Autor, co ważne, legitymizuje dynastię hiszpańską na portugalskim tronie. Jest to o tyle istotne, że w okresie, w którym ukazują się drukiem prace Brandão, mnożą się napięcia w łonie habsburskiego imperium, a zaledwie kilka lat później Portugalia oderwie się od Hiszpanii i pod berłem Braganzów wkroczy w nowy etap swoich dziejów¹⁶.

Zwróćmy uwagę, że dedykacja dla monarchy we wszystkich czterech tomach pojawia się na karcie tytułowej. Ma zatem wyraźną rolę zalecającą. Takie miejsce dedykacji jest zresztą wpisane w tradycję. Jak zauważa Chartier (2019, s. 214): „Jeśli chodzi o stronę tytułową, każde dzieło odsyła tutaj do trzech imion własnych: autora, tego, komu zostało ono dedykowane oraz drukarza-wydawcy”. Podobnie wyglądają karty tytułowe *Monarquia Lusitana*. Przy czym w przypadku pierwszego tomu zamiast drukarza-wydawcy (a raczej drukarzy: Alexandre’a de Siqueiry i Antóniego Álvaresa) pojawia się ojciec Francisco de Santa Clara, który — zgodnie z zapisem — zlecił druk książki. Dodatkowo, jak już się rzekło, dzieło zdobi rycina przedstawiająca św. Bernarda z Clairvaux. Święty i jego autorytet także niejako patronują pracy.

Reasumując: związki między władzą a autorami, które uwidaczniają prologi, listy i dedykacje obecne w czterech pierwszych częściach *Monarquia Lusitana*, wskazują, że przypisanie pracy do szlacheckiego adresata, w szczególności monarchy, stanowi praktykę legitymizacyjną. Potwierdza ona kwalifikacje autora, a – w tym konkretnym przypadku — podkreśla także, że Habsburgowie są prawowitymi władcami Portugalii (co nie dla wszystkich było oczywiste). Co ważne, autorzy wchodzą też w bezpośrednie interakcje z władzą: Brito otrzymuje list od Filipa II i nie omieszka przytoczyć go w dziele, Brandão zaś jest odbiorcą listu od Tomása Tamaya de Vargasa — kronikarza królewskiego. Tym samym stałym formułow i toposom towarzyszą elementy indywidualizowane.

Wszystkie cztery prace są przypisane monarchom i we wszystkich czterech znajdziemy prologi, w których autorzy potwierdzają swój status dobrych i wier-

¹⁶ W historiografii portugalskiej moment oderwania się Portugalii od Hiszpanii nazywany jest restauracją, a wojna, którą Portugalia i Hiszpania toczyły przez ponad dwadzieścia lat — wojną o restaurację.

nych poddanych hiszpańskich Habsburgów. O roli dedykacji dzieła dla monarchy świadczą dalsze losy *Monarquia Lusitana*. Oto drugie wydanie dzieła, które wyszło spod prasy drukarskiej kilkadziesiąt lat później (Brandão 1690; de Brito 1690a, 1690b), w czasach Piotra II Braganzy, zostało pozbawione przypisań do Filipów, a zadedykowane panującemu podówczas monarsze oraz oprowiane stosownym listem dla monarchy od drukarza (wspominałam już o tej rekontekstualizacji w Działak-Szubińska, 2021, s. 177, przypis 3). Podobnie ciekawy przypadek omawia Cerqueira (2016, s. 143): nie całkowite usunięcie, a objaśnienie przypisania do Habsburgów. Mianowicie w czasach Braganzów syn kronikarza Farii e Sousy w *Ásia portuguesa* dowodził, że ojciec przewidział i wspierał koniec panowania Habsburgów w Portugalii, a dedykacja dla Filipa IV nie determinowała jego lojalności wobec hiszpańskich monarchów. Przykłady te stanowią doskonałą ilustrację płynnych relacji autor–wydawca–władza i podatności tekstu dawnego na nadinterpretację, niezrozumienie czy manipulację.

WNIOSKI KOŃCOWE I FOOD FOR THOUGHT

Przegląd części składowych ramy literacko-wydawniczej w czterech pierwszych tomach *Monarquia Lusitana* wskazuje wyraźnie, że, choć zawierają części wspólne, nie realizują jednego modelu. W badanych tekstach pojawiają się następujące składowe: zdobne karty tytułowe, aprobacje, prologi, listy dedykacyjne, przedmowy do czytelnika, deklaracje autorów, erraty, indeksy, epigramaty i inne utwory dedykowane autorom, np. listy. Niektóre z nich pojawiają się wymiennie. Pierwszy tom dzieli od czwartego kilkadziesiąt lat: rama literacko-wydawnicza staje się w tym czasie bardziej kompletna, pojawiają się tzw. drugie aprobacje, które stają się też bardziej obszerne, a ich uzyskanie — jak sugerują daty — zajmuje więcej czasu. Widzimy także, że jeden tom, wydany w tym samym roku, może mieć różne warianty, które obejmują zarówno prologi, jak i aprobacje. Ta różnorodność dotyczy także kształtu cenzury odzwierciedlonej w aprobachach: widzimy, jak zyskują one bardziej spójny, zorganizowany kształt. Różnice wynikają z braku stałej formy, ogólnego modelu, choć obecność aprobacji, niezależnie od ich różnej formy, jest elementem stałym i obowiązkowym, a cenzura obejmuje co najmniej trzy etapy. W przypadku tych prac do elementów stałych należą także przypisania do monarchy. Części wstępne łączą utarte formuły z elementami zindywidualizowanymi: podkreśleniem roli źródeł, na których autorzy opierają swoją pracę, poświęceniem nowych ustaleń czy przywołaniem elementów biografii autora (w przypadku Bernarda de Brito). Zawierają także pochwałę monarchy i dynastii, a w przypadku aprobacji uznanie dla dzieła i autora. Całość pokazuje

wielotorowe relacje władzy i twórców, w szczególności relacje z monarchą oraz instytucjami takimi jak Święte Oficjum.

W tradycyjnej narracji historycznej kroniki cystersów z Alcobaça były przedstawiane jako modelowe nośniki treści patriotycznych, a nawet prorestauracyjnych (np. Cidade, 1950). Niemniej, pogląd ten jest teraz kwestionowany (Gloël, 2017). Badanie ramy literacko-wydawniczej potwierdza, że cystersi z Alcobaça przedstawiali Habsburgów jako pełnoprawnych królów na portugalskim tronie, a wielopoziomowe relacje z władzą były obowiązkowym elementem legitymizacyjnym. Na przykładzie czterech części *Monarquia Lusitana* możliwe jest także prześledzenie różnorodnego kształtu elementów paratekstualnych. Przy czym do pełnej oceny niezbędny byłby dostęp do archiwaliów i pełne zapoznanie się z dokumentacją cystersów zachowaną w Portugalskiej Bibliotece Narodowej, która zawiera nieprzenalizowane jeszcze bliżej źródła (np. rękopisy omawianych tu prac, notatki autorów), a także przejrzanie zasobów hiszpańskiego archiwum w Simancas — być może znaleźć tam można ślady relacji kronikarzy z królami. Obiecującym kierunkiem badań wydaje się także zestawienie ramy literacko-wydawniczej księgi dawnej z ziem Rzeczypospolitej i dzieł iberyjskich: uchwycone różnice, ale i podobieństwa są bowiem substancjalne.

ANEKS

ZESTAWIENIE ELEMENTÓW RAMY LITERACKO-WYDAWNICZEJ W CZTERECH PIERWSZYCH TOMACH *MONARQUIA LUSITANA*

Opracowanie własne autorki na podstawie egzemplarzy z Portugalskiej Biblioteki Narodowej

	Bernardo de Brito (1596): <i>Monarquia Lusitana</i> I (ML1)	Bernardo de Brito (1609): <i>Monarquia Lusitana</i> II (ML2)	António Brandão (1632): <i>Monarquia Lusitana</i> III (ML3)	António Brandão (1632): <i>Monarquia Lusitana</i> IV (ML4)
Miejsce druku i drukarze	— w klasztorze Alcobaça — Alexandre de Siqueira i António Álvarez — na polecenie F. de Santa Clara	— w klasztorze św. Bernarda w Lizbonie — Pedro Craesbeeck	— w klasztorze św. Bernarda w Lizbonie — Pedro Craesbeeck	— w klasztorze św. Bernarda w Lizbonie — Pedro Craesbeeck

	Bernardo de Brito (1596): <i>Monarquia Lusitana</i> I (ML1)	Bernardo de Brito (1609): <i>Monarquia Lusitana</i> II (ML2)	António Brandão (1632): <i>Monarquia Lusitana</i> III (ML3)	António Brandão (1632): <i>Monarquia Lusitana</i> IV (ML4)
Aprobacje	<p>— aprobacja ojca Manuela Coelha</p> <p>— aprobacja inkwizycji</p> <p>— aprobacja królewską</p> <p>— aprobacja biskupa ordynariusza</p> <p>— aprobacja ojca Luísa de Souto Maiora</p> <p>— aprobacja ojca doktora Lourença do Espírito Santo</p> <p>— aprobacja ojca Francisca de Santa Clara</p> <p>(wspólne dla ML1 i GAL)</p>	<p>— informacja ojca rewizora (Padre Revedor)</p> <p>— aprobacja inkwizycji</p> <p>— aprobacja królewska</p> <p>— aprobacja biskupa ordynariusza</p> <p>— aprobacja ojca doktora Gerarda das Chagasa</p> <p>— aprobacja od przełożonego</p> <p>aprobacje sygnowane</p>	<p>— aprobacje religijne</p> <p>— aprobacja inkwizycji</p> <p>— aprobacja biskupa ordynariusza</p> <p>— aprobacja królewska</p> <p>— „drugie aprobacje” w wersji z listem do króla z Biblioteca Nacional (ML3a)</p> <p>— bez „drugich aprobacji” wariant z listem od D. Tomása Tamaya de Vargasa (ML3b)</p> <p>— bez „drugich aprobacji” wariant z listem do króla, dostępny m.in. na Google Books (ML3c)</p> <p>aprobacje sygnowane</p>	<p>— aprobacje religijne</p> <p>— aprobacja inkwizycji</p> <p>— aprobacja biskupa ordynariusza</p> <p>— aprobacja królewska</p> <p>— „drugie aprobacje”</p> <p>aprobacje sygnowane</p>
Teksty wprowadzające: prologi, przypisania, listy dedykacyjne, przedmowy do czytelnika	<p>— do króla Filipa II [I] („Ao católico, e sempre augusto rei Dom Filipe, Senhor de Espanha, Imperador do novo mundo, &c.”)</p> <p>— do ojca Francisca de Santa Clara („Ao Reverendíssimo Padre Frei Francisco de Sancta Clara...”)</p> <p>— przedmowa do czytelników („Prólogo aos leitores, em que se dá a relação...”)</p>	<p>— do czytelników („Prólogo do autor aos leitores”)</p> <p>— do króla („Ao católico e sempre augusto rei Dom Filipe III do nome entre os de Castella...”)</p>	<p>— prolog do III i IV części (wspólny dla III i IV, ale wydrukowany wyłącznie w III) („Prólogo a terceira e quarta parte da Monarquia Lusitana”)</p> <p>— do króla („A el Rey nosso senhor”)</p> <p>— w wariacie — bez przypisania do króla</p>	<p>— przypisanie do króla („A el Rey Nosso Senhor”)</p> <p>— prolog do czwartej części („Prólogo a Quarta Parte da Monarquia Lusitana”)</p>

	Bernardo de Brito (1596): <i>Monarquia Lusitana</i> I (ML1)	Bernardo de Brito (1609): <i>Monarquia Lusitana</i> II (ML2)	António Brandão (1632): <i>Monarquia Lusitana</i> III (ML3)	António Brandão (1632): <i>Monarquia Lusitana</i> IV (ML4)
Dedykacje (na karcie tytułowej i/ lub w formie listu dedykacyjnego)	— Filip II — Francisco de Santa Clara — list i karta tytułowa	Filip III — list i karta tytułowa	Filip IV — list (w wariancie) i karta tytułowa	Filip IV — list i karta tytułowa
Oświadczenia odautorskie	— od Hieronyma de Souto („Porque em matérias tão antigas como aqui se tratam...”) — od przełożonego („Stromento do Reverendissimo Padre Geral...”) — dwa od autora, dodatkowe po spisie autorów cytowanych („Censura do Autor...”, „Protestação do Autor...”)	od autora	brak oświadczeń o prawomyślności, ale w wariancie ML3b pojawia się tekst od autora do czytelnika, w którym autor (brak podpisu, ale forma pierwszoosobowa sugeruje taką identyfikację) objaśnia wybrane kwestie związane z pracą; nie jest to zatem typowa „censura” czy „protestação” (porównaj tom pierwszy)	brak
Erraty	brak	jest	jest	jest
Indeksy	— spis autorów cytowanych („Estes são os autores alegados na primeira parte desta Monarquia Lusitana...”) — spis treści po oświadczeniach („Index e Taboada dos títulos, e capítulos desta primeira parte da Monarquia Lusitana”)	spis najważniejszych rzeczy, alfabetyczny, na samym końcu („Taboada das coisas principais”)	na samym końcu: księgi i rozdziały oraz alfabetyczny spis najważniejszych treści („Taboada dos livros, e capítulos”; „Taboada das coisas principais”)	— spis treści („Taboada dos livros, e capítulos...”) — spis rzeczy („Taboada das coisas principais que se tratam...”)

	Bernardo de Brito (1596): <i>Monarquia Lusitana</i> I (ML1)	Bernardo de Brito (1609): <i>Monarquia Lusitana</i> II (ML2)	António Brandão (1632): <i>Monarquia Lusitana</i> III (ML3)	António Brandão (1632): <i>Monarquia Lusitana</i> IV (ML4)
Utwory poetyckie zalecające dzieło i autora oraz inne teksty zalecające	— epigramat łaciński Didaciego de Brito — epigramat D. Manuela Sousy e Coutinho	epigramat łaciński od Manuela Severima de Farii	list od D. Tomása Tamaya de Vargasa	epigramat łaciński od D. Jerónima Mascarenhasa
Inne	— współwydana z <i>Geografia Antiga da Lusitania</i> — na karcie tytułowej informacja o przywileju królewskim — rycina z portretem św. Bernarda na karcie tytułowej wariant: bez <i>Geografia Antiga da Lusitania</i>	— na karcie tytułowej informacja o przywileju królewskim — list od króla przytoczony w prologu	warianty (na poziomie aprobacji i przypisania: list od D. Tomása Tamaya de Vargasa lub list do króla, „drugie aprobacje”, słowo od autora do czytelników)	list z wariantu ML3 (od D. Tomása Tamaya de Vargasa) umieszczony w prologu

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Brandão, A. (1632a). *Terceira Parte da Monarchia Lusitana que contem a Historia de Portugal desde Conde Dom Henrique, até todo o reinado del Rey Dom Afonso Henriques*. Lisboa: Pedro Craesbeeck.
- Brandão, A. (1632b). *Quarta Parte da Monarchia Lusitana que contem a Historia de Portugal desde tempo del Rey Dom Sancho Primeiro, até todo o reinado del Rey D. Affonso III*. Lisboa: Pedro Craesbeeck.
- Brandão, A. (1634). *Directorio sacado de las vidas y hechos de los esclarecidos reyes de Portugal*. Biblioteca Nacional de España, signatura Mss/2850. <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000076057&page=1>.
- Brandão, A. (1690). *Terceira parte da Monarchia Lusytana: que contém a historia de Portugal, desde o Conde Dom Henrique, até todo o reynado del Rey Dom Afonso Henriques*. Lisboa: Impressão Craesbeeckiana.
- Brito de, B. (1602). *Primeyra Parte da Chronica de Cister, Onde se Contam Cousas Principais Desta Religiam com Muytas Antiquidades, Assi do Reyno de Portugal Como de Outros Muytos da Christandade*. Lisboa: Pedro Craesbeeck.

- Brito de, B. (1603). *Elogios dos Reis de Portugal com os mais verdadeiros retratos que se puderão achar. Ordenados por Frey Bernardo de Brito*. Lisboa: Pedro Craesbeeck.
- Brito de, B. (1690a). *Monarchia Lusitana composta por Frey Bernardo de Brito. Chronista Geral, e religioso da ordem de S. Bernardo. Professo no Real Mosteiro de Alcobaça. Parte primeira que contém as historias de Portugal, desde a Criação do Maundo até o Nascimento de nosso senhor Jesu Christo*. Lisboa: Impressão Craesbeeckiana.
- Brito de, B. (1690b). *Segunda parte da Monarchia Lusitana. Em que se continuão as historias de Portugal, desde o Nascimento de nosso Salvador Jesu Christo, até ser dado em dote ao Conde Dom Henrique. Composta pelo doutor frey Bernardo de Brito. Chronista Geral, e Monge da Ordem de S. Bernardo. Anno 1690*. Lisboa: Impressão Craesbeeckiana.
- Camões, L. Vaz de (1572). *Os Lusíadas*. Lisboa: Luís Gonçalves Impressor.
- de Faria, M. Severim (2003). *Notícias de Portugal*, introdução F.A. Lourenço Vaz. Lisboa: Edições Colibri.
- Lobo Rodrigues, F. (1605). *As Eglogas*. Lisboa: Oficina de Pedro Craesbeeck.
- Ordenações Filipinas. Livros IV e V* (1985). Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.

OPRACOWANIA

- Albuquerque de, M. (1974). *A consciência nacional portuguesa. Ensaio de história das ideias políticas*. Viseu: Tipografia Guerra.
- Anastácio, V. (2007). „Heróicas virtudes e escritos que as publiquem”. D. Quixote nos papéis da Restauração. *Iberoamericana*, VII(28), 117–136. <https://journals.iai.spk-berlin.de/index.php/iberoamericana/article/view/849/532>.
- Bouza Álvarez, F. (2000). *Portugal no tempo dos Filipes. Política, cultura, representações (1580–1668)*, tradução de A. Barreto Xavier, P. Cardim. Lisboa: Edições Cosmos.
- Bouza, F. (2005). *El libro y el centro. La Biblioteca de Felipe IV en la Torre Alta de Alcázar de Madrid*. Salamanca: Instituto de Historia del Libro y de la Lectura.
- Bouza, F. (2012). „Dásele licencia y privilegio”. *Don Quijote y la aprobación de libros en el siglo de oro*. Madrid: Ediciones Akal.
- Brandão, A. (1973). *Monarquia Lusitana*, parte terceira, prefácio A. da Silva Rego, notas A. Dias Farinha, E. dos Santos. Lisboa: Imprensa Nacional — Casa da Moeda.
- Cerqueira, A. Sekkel (2016). A retórica da história no século XVII. *Labor Histórico*, 2(1), 137–150. <http://dx.doi.org/10.17074/lh.v2i1.322>.
- Chartier, R. (2004). *The Author's Hand and the Printer's Mind: Transformations of the Written Word in Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Chartier, R. (2019). *Czy książki wywołują rewolucje? Szkice z historii książki, lektury i kultury piśmiennej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Cidade, H. (1950). *A Literatura Autonomista sob os Filipes*. Lisboa: Livraria Sá da Costa Editora.
- Cocheril, M. (1989). *Alcobaça: Abadia Cisterciense de Portugal*, trad. A. Mansuy Diniz Silva, colab. J.M. Natividade Santos Coelho, pref. J. Veríssimo Serrão. Lisboa: Imprensa Nacional — Casa da Moeda.
- Curtius, E.R. (1997). *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, przeł. A. Borowski. Kraków: Universitas.
- Działak-Szubińska, A. (2015). Kwiaty Hiszpanii, wspaniałości Portugalii (1631) Antóniego de Sousa de Macedo, czyli jak udowodnić „siłę” Portugalczyków. *Res Rhetorica*, 4(1–18). <https://doi.org/10.17380/rr2015.4.1>.

- Działak-Szubińska, A. (2021). Bajeczno-mityczna geneza Portugalii w świetle pierwszej i drugiej części *Monarchia Lusitana*. W: A. Grzelak-Krzymianowska, M.J. Woźniak (Red.), *Rzym a Półwysep Iberyjski. Inspiracje i powiązania na przestrzeni dziejów* (ss. 175–195). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8220-421-6.12>.
- Działak-Szubińska, A. (2022). „Fabrykacja” dynastii Bragança. Studium oracji Antóniego de Sousy de Macedo *Fala que fez o D. António de Sousa de Macedo do Concelho da Fazenda da sua Magestade...* (1656). *Res Rhetorica*, 9(4), 96–110. <https://doi.org/10.29107/rr2022.4.5>.
- Faria, M.I., Pericão, M. da Graça (2008). *Dicionário do livro: da escrita ao livro eletrônico*. Lisboa: Edições Almedina.
- Gloël, M. (2017). Bernardo de Brito: A Misunderstood Portuguese Chronicler. *e-JPH*, 15, 30–44. https://www.brown.edu/Departments/Portuguese_Brazilian_Studies/ejph/html/issue30/html/v15n2a02.html.
- Jarczykowa, M., Mazurkova, B., Marcinkowska, M., (Red.). (2015). *Wypowiedzi zalecające w książce dawnej i współczesnej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Łukaszyk, E. (2003). *Terytorium a świat. Wyobrazeniowe konfiguracje przestrzeni w literaturze portugalskiej od schyłku średniowiecza do współczesności*. Kraków: Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Martins, M.T. Esteves Payan (2005). *A censura literária em Portugal nos séculos XVII e XVIII*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian — Fundação para a Ciência e a Tecnologia.
- Nogueira da Silva, C. (2001). A identidade portuguesa. W: R. Carneiro (Coord. geral), *Memória de Portugal. O milénio português* (ss. 350–351). Lisboa: Círculo de Leitores.
- Ocieczek, R. (2002). *Studia o dawnej książce*. Katowice: Wydawnictwo Gnome.
- Pimenta, A., (Introdução, organização, notas). (1963). *Clássicos Portugueses. Trechos escolhidos. Os historiógrafos de Alcobaça*. Lisboa: Livraria Clássica Editora.
- Porqueras Mayo, A. (1957). *El prólogo como género literario: su estudio en el siglo de oro español*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Sapota, T. (2015). *Proemia* w rzymskich tekstach naukowych. W: M. Jarczykowa, B. Mazurkova, M. Marcinkowska (Red.), *Wypowiedzi zalecające w książce dawnej i współczesnej* (ss. 21–33). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Serrão, J., Marques, A.H. de Oliveira, (Dir.), Alves Dias, J.J., (Coord.). (1998). *Nova História de Portugal. Portugal do Renascimento à crise dinástica*, volume 5. Lisboa: Editorial Presença.
- da Silva Rego, A. (1973). Introdução. W: B. Brito, *Monarquia Lusitana* (ss. XI–XXX). Parte Primeira: Imprensa Nacional — Casa da Moeda.
- Teixeira, F. (2011). Os cistercienses e a sua rede de mosteiros. W: J.E. Franco (Ed.), *O esplendor da austeridade. Mil anos de empreendedorismo das ordens e congregações em Portugal: arte, cultura e solidariedade*. Lisboa: Imprensa Nacional — Casa da Moeda.
- Terreiro, Á. (1992). *Frei Bernardo de Brito. Historiador profético da resistência (1569–1617)*. Lisboa: Edição da Câmara Municipal de Almeida — Sociedade Histórica da Independência de Portugal.
- Wilkinson, A. et al. (2018). *Iberian Book Project*. Dublin: University College Dublin. <https://iberian.ucd.ie/index.php>.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

<https://catalogo.bnportugal.gov.pt/>

ANNA DZIAŁAK-SZUBIŃSKA

PARATEXTS IN PORTUGUESE EARLY PRINTED BOOKS: A STUDY OF FOUR VOLUMES OF *MONARCHIA LUSITANA*

Summary

The paper discusses paratexts in Portuguese early printed books. In particular, it concentrates on the first four volumes of *Monarquia Lusitana*, printed between 1597 and 1632. The main finding is that a closer examination of the works in question makes it possible to analyse paratexts of early printed books in Portugal, including approbations written and signed by censors and introductory texts, such as prefaces. Furthermore, it may allow insight into the relationship between the author and the authority and its dynamics. The paper is methodologically facilitated with, among others, the works of Renarda Ocieczek (2002) and André Sekkel Cerqueira (2016).

KEY WORDS: paratexts, early printed book in Portugal, Cisterians, Santa Maria de Alcobaça, *Monarquia Lusitana*